

SANAYİ TARİHİMİZE İLİŞKİN BİR ESER VE TAHLİLİ

Dr. Ahmet UZUN*

Sanayileşme olgusu on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren ülkelerin ekonomik olarak ilerlemesinde büyük önem taşımaya başlamış ve bu önemini bu güne kadar devam ettirmiştir. Dünyadaki güç dengelerini büyük ölçüde değiştiren ve ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının iyice artmasına sebebiyet veren sanayileşme fenomeninin artık ekonomik gelişmenin geleneksel yolu haline geldiği kabul edilmektedir. Gerçekten de sanayileşmenin ilk ortaya çıktığı yılların hemen ardından hızla yayılması ve bir çok ülkenin en temel hedeflerinden birisi haline gelmesi onun önemini kısa sürede kavrandığını ortaya koymaktadır. Özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinin bu alanda kaydettiği gelişmeler, öteki ülkeleri de etkilemeye, diğer bir tabirle bazı ülkeler net mamül ihracatçısı, bazıları da net ithalatçı konuma düşmeye başlayınca bunun sebebinin sanayideki gelişmişlikle ilgili olduğu fark edilmişti.

Modern sanayii kurmada geç kalan ülkeler aynı zamanda sahip oldukları küçük ölçekteki zanaat birimlerinin de hızla çökmeye yüz tuttuğunu görmüşlerdi. Şüphesiz ki, bu gelişmelerin yaşandığı ve derinden hissedildiği ülkelerden birisi de Osmanlı Devleti idi. Uzun yıllar bulunduğu bölgede önemli bir güç unsuru olan Osmanlı Devleti, modern sanayideki gelişmelere ayak uyduramayınca ciddi sıkıntılarla karşılaşmış ve her geçen gün ekonomik olarak daha fazla Batının denetimine girmiştir. Sanayideki geriliğin sebepleri Osmanlı devlet adamları ve mütefekkirlerini uzun süre çok fazla meşgul etmemişti¹. Çünkü ülkenin zenginliğinin büyük ölçüde tarıma bağlı olduğu anlayışı bazı istisnalar dışında yirminci yüzyılın başlarına kadar kendisini hissettirmişti. İkinci Meşrutiyet yıllarına

* Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

¹ Belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda sanayi tesisleri kurma çabalarına erken sayılabilecek tarihlere rastlanmaktadır. Nitekim Tanzimat döneminde finansmanı büyük ölçüde devlet tarafından sağlanan bir dizi büyük sanayi tesisi kurumuştur. Ancak bu çabalar genel bir sanayileşme hedefinden çok, özellikle askeri ihtiyaçların yurtiçinde üretilmesi ve böylece hem askeri harcamalardan hem de dışarıya gidecek paradan tasarruf sağlama anlayışının bir neticesiydi. Bu durum Osmanlı'nın geleneksel politikalarından herhangi bir farklılık unsuru içermiyordu (Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150.Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s.236). Bununla birlikte bu dönemde gerçekleştirilen sanayileşme çabalarının nasıl başladığı, ne gibi gelişmeler gösterdiği ve nasıl sonuçlandığı gibi soruları şu anki bilgiler kapsamında yeterince ve sağlıklı olarak değerlendirmenin zor olduğunu da belirtmek gerekir (Yavuz Cezar, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", **Toplum ve Ekonomi**, Mart 1991, s.161).

gelindiğinde ise artık Batıyla olan gelişmişlik farkı net bir biçimde görülmüyordu. Bu durum Osmanlı aydınları içerisinde sanayileşme fikrinin ortaya çıkmasına ve giderek güçlenmesine sebebiyet vermişti. Artık *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, *Türk Yurdu* ve *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiyye* gibi dergilerde değişik yazarlar sürekli olarak sanayileşmenin gereğini ve önemini vurgulamaya başlamışlardı². Osmanlı yönetimi de çeşitli yasal düzenlemelerle sanayi için teşvik sağlamaya ve sanayi mekteplerinin açılması ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi gibi yollarla da yapısal sorunların çözümüne gayret etmekteydi. Devlet geç de olsa sanayiinin önemini kavramıştı, ancak alınan bütün tedbirler ve çabalar sonuç vermemişti. Üstelik Osmanlı'nın bu son döneminin sürekli savaşlarla geçmesi mevcut durumu daha da ağırlaştırmış, neticede yeni Türk devleti cılız bir sanayii devralmıştı. İşte bu çalışmada yukarıda kısaca özetlenen sanayideki geri kalmışlık konusunda yazılmış Osmanlıca bir eser incelenecektir. Bunu yaparken önce kitabın genel bir tanıtımı yapılacak, ardından yazarın kitapta ortaya koyduğu fikirler ana başlıklar halinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Kitap ve Yazarı Hakkında Genel Bilgiler

Sanayimizin Esbab-ı İnhitatu ve Terakkisi Çareleri adıyla Hüseyin Vasıf tarafından kaleme alınan bu kitap, İstanbul Cumhuriyet matbaasında basılmıştır³. Kitabın yayın tarihi belirtilmemiştir, ancak yazar mukaddime kısmında yer alan 1922 tarihli bir *haşiyesinde*, söz konusu evrakı 1917 yılında kaleme aldığını belirtmektedir. Yayımcı ise kitabın yedi yıl önce yazıldığını ifade etmektedir. Buradan hareketle Birinci Dünya Savaşı yıllarında yazılan eserin 1925 yılında da yayımlandığını düşünmemiz mümkündür.

Kitabın yazarı Hüseyin Vasıf hakkında fazla bir bilgimiz bulunmuyor. Sadece kitaptaki ifadelerden kendisinin mensucat ve boyacılık mütehassısı olduğunu ve bir dönem uzmanlık alanında bilgi ve tecrübelerini artırmak için yurt dışında bulunduğunu öğreniyoruz. Yazar, muhtemelen Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avusturya'da, *Sanayi-i Nesciyye Mekteb-i Alisinde* kimya ve boya hususunda eğitim almış, kitabında yer alan mukaddime kısmını da öğrenciyken burada yazmıştır. Kitabın esas yazılış amacının sanayideki geriliği sürekli kapitülasyonlara bağlayan fikrin ve onun savunucularının yanlışlığını ortaya koymak olduğu ifade edilmektedir. Yazara göre bu anlayış baki kaldıkça ülkede sanayi alanında hiçbir ilerleme sağlanamayacağından, bu görüşün *önünü almak* gerekiyordu (s.5-6). Hemen belirtelim ki, kitabın tek yazılış amacı bu değildi. Gerçekten de bir bütün olarak değerlendirildiğinde kitapta Osmanlı sanayiinin (bundan önceki dönemlerde gelişmiş olan küçük esnaf faaliyetlerini anlamak gerekir) hangi sebeplere bağlı

² Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982, s.168-71.

³ Kitap, Atatürk Üniversitesi Yazma Eserler (Seyfettin Özege) Kütüphanesi'nde 11979 numarayla kayıtlı bulunmaktadır.

olarak çıktığı ve yeniden toparlanma ve ilerlemenin hangi yollarla sağlanabileceği gibi sorulara cevap arandığının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Kitap, bir mukaddime ve beş bölümden müteşekkil olup 108 sayfadır. Mukaddime kısmında sanayileşmenin önemi kısaca belirtildikten sonra kitabın yazılış amacı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde genel olarak sanayide geri kalmamızın sebepleri irdelenmekte ve bu ana kadar hem devlet hem de aydın ve halk kesimlerinde bu konuda yapılan hatalar anlatılmaktadır. İkinci bölümde büyük sanayi ne demek olduğu açıklanmakta ve Türkiye’de sanayi ilerlemesi için atılması gereken temel adımlar tanıtılmaktadır. Bu bölümde ayrıca büyük sanayiye geçilmesinin çalışan kitlelerde ortaya çıkardığı huzursuzluğun kaynaklarına değinilerek aynı olgunun ülkemizde de yaşanmaması için lazım gelen önlemler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise küçük sanayi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede yazar, ülkede küçük sanayi gelişmesini sağlamak amacıyla kendi geliştirdiği ev sanayii (sanayi-i beytiyye) projesinin esaslarını, amaçlarını, başarı koşullarını ve sağlayacağı faydaları ayrıntılı olarak izah etmiştir. Dördüncü bölümde yazar, sanayi gelişimi için çok önemli gördüğü malların pazarlanması sorununa eğilmektedir. Beşinci bölümde de önceki bölümlerde anlatılanların başarıya ulaşmasında anahtar işlevi görmesi tasarlanan kooperatifler ele alınmıştır. H. Vasıf, kooperatifleri Türk küçük sanayi gelişmesinde çok zorunlu gördüğünden, tüm ülkede faaliyet gösterecek çapta umumi bir kooperatif teşkilatı kurulmasını gündeme getirmiştir. Bu amaçla bir *milli ortakçılar birliği* tesisinin gereğini belirterek, bu birliğe esas olacak nizamnameyi etraflı bir şekilde ortaya koymuştur.

Sanayileşmenin Önemi

Kitabına sırtındaki elbiseyi yapmaktan aciz olan ve ihtiyacı hayatiyesini hariçten tedarike mecbur kalan bir millet başkalarının esaretine mahkumiyetten kurtulamaz ifadesiyle başlayan yazar, burada olduğu gibi her fırsatta sanayi önemine işaret etmekte, sanayide geri kalmanın ekonomik ve siyasal bağımlılığı getireceğini söylemekte ve onu bir medeniyet ölçüsü olarak görmektedir. Çünkü medeniyetin getirdiği nimetlerden faydalanabilmek ancak sanayide ilerlemekle mümkün olabilirdi. Ona göre zaruret ve acı içinde perişan bir hayat geçiren memleketimizi bir Avrupa köyü kadar medeniyetten yararlandırmak için geri kalan sanayimizi ilerletmek lazımdı. Yazar, ülkenin tüm sanayi kollarının gelişmesini önemli buluyordu, ancak Türkiye gibi en temel mallarını bile üretemeyen ve aşırı derecede dışa bağımlılık yaşanan ülkelerde kaynakların sınırlılığı nedeniyle hangi sanayi kollarına öncelik verileceğinin tespiti gerekiyordu. Bunun için de gümrük istatistiklerine bakarak en fazla ithalat yapılan malların belirlenmesi yeterliydi. Böyle bir inceleme gerçekleştirildiğinde en fazla ithalatın tekstil mallarında olduğu görülecekti. Yazara göre şu ana kadar ülkemizde bu sanayi koluna gereken önem verilmediğinden sanayide hiçbir ilerleme sağlanamamıştı (s.26-7).

H.Vasif, tekstil sanayiini bir memleketin gelişmesi için en hayati sektörlerden birisi olarak gördüğünden kitabında bu konuya ayrıntılı olarak yer vermiş ve Türkiye’de bu alandaki ihmalin giderilmesine çalışmıştır. Ona göre Avrupa ülkeleri dışardan hammadde teminiyle güçlü bir tekstil sanayiine sahip olmuşlardır. Bu sayede hem kendi ihtiyaçlarını karşılamakta hem de büyük miktarlarda ihracat kazançları ele etmektedirler. Osmanlının bu alanda net ithalatçı konuma düşmesi büyük kaynaklarımızın dışa akmasına sebebiyet vermektedir. Oysa sanayi idaresi bu gerçeği görmeyerek, tekstili küçük sanayi olarak kabul etmektedir. Tekstilin küçük sanayiden sayılması yanlış bir sınıflandırmaydı, çünkü bu tasnif iktisadi esaslara göre değil *fen nokta-i nazarında* yapılmıştı. Buna göre sanayi idaresi, makine ve alet yönünden hangi sanayiler daha ilerlemişse onları büyük olarak değerlendirmesi nedeniyle tekstili pek önemsememiş, yani küçük sanayiden saymıştır⁴. Yazara göre bu anlayış *sanayiimizin mukadderatının ne gibi cahil ellerde kalmış olduğunu gösteren sakim bir fikirden ibaretti* (s.27-8).

Bu tespitlerin ardından tekstilin neden önemli olduğunu örnekleriyle açıklayan yazar, özellikle bu sanayiın yan kollarının bulunması nedeniyle büyük ekonomik değere sahip olduğunu, hatta ülke ekonomilerine artık kömür ve demir sanayileri gibi katkı yaptığını anlatmıştır. Ayrıca hem zaruri ihtiyaçlara hitap etmesi nedeniyle sürekli gelişme imkanına sahip olması hem de kullandığı hammaddelerin tarımın gelişmesine katkı yapması nedeniyle bu sanayiın önemi artıyordu⁵. Almanya’da tekstil sanayii ile ilgili binlerce bilimsel kitabın yayınlanmış, yüzlerce derginin de yayımlanıyor olması onun önemini anlama açısından dikkate değer bir örnek niteliğindedir (s.29).

Kapitülasyonlar ve Sanayiimiz Üzerindeki Etkileri

Yazarın kitabın değişik bölümlerinde üzerinde en fazla durduğu konulardan birisi de kapitülasyonların sanayiimiz üzerindeki etkilerinin abartılmasıyla ilgilidir. Ona göre, *şimdiye kadar geri kaldığımızın esbabından olarak ileri sürülen*

⁴ Yazar, bir başka yerde sanayi idaresinin tekstili küçük sanayi olarak değerlendirmesinin sebebinin onun Batı’da gösterdiği gelişmelerden gafil olmasına ve Türkiye’deki geri teknolojisine bakarak hakir görmesine ve bu yüzden de ilerlemesi çaresine bakmamasına bağlamıştır (s.30).

⁵ Yazarın tekstil sanayiine önem vermesi şüphesiz ki bu sanayi dalının Batı’nın ekonomik ve sınai gelişmesinde oynadığı rolle ilişkilidir. Çünkü başta İngiltere olmak üzere on dokuzuncu yüzyılda hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde sanayileşmenin itici sektörünü bu sanayi kolu oluşturmuştu (Örnek olarak bkz: Why Isn’t the Whole World Developed? Lessons from the Cotton Mills, *Journal of Economic History*, Vol.XLVII, No.1, Mart, 1987, s.141.) Bu sanayi kolu Belçika, Hollanda, İsveç gibi nüfus olarak küçük ülkelerin gelişmesine de önemli katkılar yapmıştı (S.B.Saul, *The Economic Development of Small Nations: the Experiences of North West Europe in the Nineteenth Century*, *Economics in the Long View* içinde, Vol.2, ed: C.P.Kindleberger, Guido di Tello, 1982, s.122-24).

*kapitülasyonlar meselesi sath-i nazar kimselerin kail oldukları bir mazaret-i gayr-i sahihadır. Bu zihniyet yalnız salon mübahislerinin saha-i münakaşalarına münhasır kalsaydı zararsız görülürdü. Fakat memlekette sanayii yükseltmek vezaiifiyle mükellef olan mahafil-i resmiyye-i hükümette de bu sakim zihniyetin yer tutması delalet eylediği mana itibariyle pek elimdir (s.4). Çünkü kapitülasyonlar siyasi bir meseleydi ve bu mazeretin arkasına sığınmak güçsüzlüğün işaretiydi. Halbuki *azim bir metanetle mütemadiyen uğraşılırsa* bu sıkıntının da olumsuz etkilerinden kurtulmak mümkün olurdu. Aslında sanayiin çöküşünün kapitülasyonlara bağlanması ağızdan ağıza dolaşan ve hiçbir zaman dikkatle incelenmeyen yaygın bir kanaatten ibaretti. Yazara göre kapitülasyonlar ancak tali bir etki yapmış olabilirdi⁶. Onlar yürürlükteyken sanayide mesafe alınması ve yakın zamanda Hereke ve Karamürsel'de olduğu gibi Batıdakilere benzer ölçekte fabrikaların kurulması ve faaliyetlerine devam edebilmesi bu gerçeği ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu iddia, ilgili memurların görevlerindeki noksanlık ve kabiliyetsizliklerini örtmek için öne sürdükleri boş bir mazeretten ibarettir (s.13).*

Yazar, kapitülasyonlarla ilgili görüşünü onun sanayi için gerçek bir koruma sağlayamayacağı düşüncesine dayandırmaktadır (s.18). Bunu şöyle açıklamak mümkündür: Sermayenin milleti olamayacağından yani nerede yüksek menfaat varsa oraya hareket edeceğinden, yüksek gümrüklerle korunan sanayiler doğrudan yabancı sermaye rekabetiyle karşılaşacaklardır. Çünkü ithalata aşırı vergilerin getirilmesi halinde yabancı sermaye bu kez korunan ülke sınırları içerisinde fabrika açarak memleketin esas mukadderatıyla alakalı olan yerli üreticileri rekabetiyle zarara uğratacaklardır. Ayrıca işlerini kaybeden imalatçıların önemli bir kısmı artık bu büyük sanayi tesislerinde sadece ücret geliri elde eden işçiler konumuna düşeceğinden, gümrük vergilerinin artırılmasıyla elde edilecek gelir artışının bir faydası olmayacak ve *bu fabrikaların bütün kazancı el altından aksiyonierlerin bulunduğu mahallere akacak, böylece dahilde amele ücretinden başka bir şey kalmayacaktır*. Böylece yabancı bir fabrikanın malını satın almak için verilecek para, dışardan gelen eşyanın bedeli gibi el altından harice gideceğinden, malın içerde üretilmesiyle ithal edilmesi arasında fark olmayacak, üstelik korumadan sağlanan

⁶ H. Vasıf'ın ortaya koyduğu bu görüşün hem lehinde hem de aleyhinde bulunanlara bugünkü literatürde de rastlanmaktadır. Örneğin; Ö.Celal Sarc, Osmanlı zanaatlarının yıkılışında serbest ticaret anlaşmalarıyla sağlanan liberal ortamın ikincil etki yaptığını, esas sebebin sanayi devriminde aranması gerektiğini ortaya koymaktadır Ö.Celal Sarc, Tanzimat ve Sanayimiz, **Tanzimat I**, İstanbul 1999, s.432-34). Şevket Pamuk ise 1838 yılından sonra imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının Osmanlı zanaatları üzerindeki olumsuz etkilerini küçümsemek gerektiğini belirtmektedir (Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Ankara, 1984, s.108). Buna karşılık Vedat Eldem meşrutiyet hükümetlerinin yerli bir sanayi kurma çabalarının başarısızlığının teşebbüs fikrinin olmaması ya da sermaye eksikliğinde değil, yeni kurulacak sanayi tesislerine koruma sağlayacak bir imkanın olmamasında aramak gerektiğini belirtmektedir (Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1994, s.9).

gelirle gerçek bir menfaat sağlanamayacağı gibi o da yine dolaylı olarak yabancıların eline geçecektir (s.48). Neticede sanayideki gerileme daha fazla olacağından ülkenin uğrayacağı kayıp daha büyük seviyelere çıkacaktır.

Sanayimizin Çöküşüne Yol Açan Etmenler

Yazarın, kitabında geniş bir biçimde ele aldığı konuların başında sanayiın çöküşüne yol açan etmenler gelmektedir. Gerileyişin sebeplerini iyice inceleyip anlamadan ülke sanayiinin ilerlemesine yönelik yapılacak teşebbüsler başarıya ulaşamayacaktır. Çünkü böyle yapılırsa birbirini tutmayan, çelişkili ve farklı girişimler ortaya çıkacağından olumlu sonuçlar alınmayacaktır. Sınai faaliyetler birbirine bağlı olduğu, diğer bir tabirle bir sanayi kolunun gelişimi diğeriyle ilgili olduğu için *ülkede sanayii uyandıracak genel bir plan yapılmalı ve bunun hazırlanmasında, geliştirilmesi düşünülen bir sanayii koluyla alakalı diğer faaliyetler de göz önünde tutulmalıdır*. Yazara göre genel planın hazırlanmasından önce mevcut durumun tespiti gerekmektedir. Yakın zamana kadar ülke, özellikle giyim mamüllerinde ve halıcık gibi el sanatlarında kendi kendine yeterliyken, *fenni boyacılık* alanında Avrupa çapında şöhret kazanılmışken, halihazırda bile gelişmiş sanayi ülkeleri *Türk kırmızısı* derecesinde parlak bir boya yapamazken, keza halıcılıkla büyük nam kazanılmışken hangi sebeplerden dolayı bugüne gelindiğinin yani *eski sanatların sönüşününün* açıklanması gelecekte alınacak tedbirlerin isabeti açısından büyük önem taşımaktadır (s. 11-12).

Değişime Ayak Uydurulamaması

Bu tespitin ardından sanayiinin gerileyişinin sebeplerini irdeleyen yazar, en önemli faktör olarak *zamanın değişimine ayak uydurulamamasını* zikrederek süreci şöyle açıklar: eski zamanlarda ulaşım araçlarının sınırlılığı, yol güvenliğinin az olması nedeniyle uluslararası ticaret dar kapsamda gerçekleşiyordu. Ayrıca bu zamanlarda Avrupa sanayii de geri durumda idi. Bu nedenle kapitülasyonların varlığına rağmen ciddi bir rekabetle karşılaşılmamış ve yerli sanayi gelişme zemini bulmuştur. Ancak son (on dokuzuncu) yüzyılda hızla gelişen ulaşım imkanları sayesinde milletlerarası ilişkiler artmış, vaziyet tamamen değişmiştir. Diğer taraftan Avrupa ve Amerika sanayide devasa adımlar atarken bizim *bu cereyandan gafil kalmamız mevkimizi sarsmış ve tabii bir inhitatı başlatmıştı*. Artık eski koşullar altında sanayiın rekabetten korunması mümkün olamazdı. Batı, üretim tekniklerini süratle iyileştirip, bilimsel gelişmeleri kısa sürede uygulamaya geçirerek hem üretim miktarını ve kalitesini artırmış hem de maliyetlerde önemli düşüşler sağlamıştır. Buna karşılık yerli imalatçılar bu gelişmelerden bihaber eski usulleri devam ettirdiklerinden ticarete büyük bir pazar kaybına uğramışlardı. Bu koşullar altında kapitülasyonlar bulunmasaydı yine durum değişmeyecekti. Çünkü aynı malların, gümrük vergilerinin de etkisiyle eskisinden daha pahalıya satın alınmasından başka bir şey gerçekleşmeyecekti. Diğer bir tabirle ticaretin dolayısıyla sanayiın sürekli

himaye yardımıyla rekabetten uzak tutulmaya çalışılması sadece *akıntıya kürek çekmek gibi akim bir tedbirden* ibaretti (s.13-15).

Sanayide ortaya çıkan hızlı teknik gelişmeler karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiği kitapta örneklerle açıklanmıştır. Yazara göre, eğer matbaanın gelişine uzun süre direnilseydi, bu taktirde Türkçe kitaplar dışarıda basılıp yurtiçine gelirdi. Aynı şekilde Avrupalıların saatte beş bin metreye yakın sekiz on renk kumaş basma imkanı getiren makineyi bulmasından sonra, artık eski usul el basmacılığının himayesi mümkün olamayacağı için yapılması gereken şey bu yeniliği yerli sanayie adapte etmek olmalıydı. Ancak uygulamada bilgi ve kavrayış noksanlığı ile sermayenin yanlış tavrı istenilen yönde gelişmeyi engellemiştir. Gerçekten de sanayide meydana gelen yeniliklerin bir kısmı sadece bilgiyle alakalıydı. Bir kısım yenilikler ise bilgi yanında sermaye de gerektiriyordu. İşte bu iki şarttan birincisinde ciddi bir yetersizlik vardı. Sermaye hususunda esnafın herhangi bir birikimi bulunmuyordu. Servet sahipleri ise bu tip faaliyetlere *hor* baktığından bu yolda hiçbir teşebbüse iştirak etmiyordu (s.15-17). Gerek aydınlar gerekse sermaye sahipleri esnafın çalışma ortamına bakarak bu tip faaliyetleri hakir görmesi nedeniyle *sürekli devlet memuriyetine koşmuş, böylece sanayii mütefekkir rehberlerden ve zengin müteşebbislerden mahrum kalmıştı* (s.20). İşte Batı'da yaşanan gelişmelere adapte olunamamasında bu iki faktörün belirleyici rolü olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde imalat sanayii Batı'daki teknik gelişmelere adapte olamadığı gibi, değişen talep yapısı karşısında da gereken esnekliği gösterememiştir. Çünkü tüm dünyada ve bu arada Osmanlı ülkesinde talep yapısı daha az kaliteli ve dayanıklı, ancak daha parlak ve daha fazla arzu edilen mallara doğru kayma göstermişti. Avrupa devletleri üretimlerini bu gelişmeye süratle uydurmuşlar ve böylece pazar paylarını büyük ölçüde genişletmişleridir. Osmanlı sanayii ise bu gelişmeye ayak uyduramayıp, kaliteli ürün üretmeye devam ettiği için mallar pahalıya piyasaya sürülmüş, böylece düşük fiyatlı yabancı mallarla rekabet edilememiştir⁷ (s.18-19).

Yazar, bu tespiti yaptıktan sonra, Batı'daki gelişmelere niçin uyulmadığının incelenip ders çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, aslında bizim için söz konusu olan Batı'nın takip edilmemesi değil edilememesiydi. Çünkü aynı koşullar içerisinde bulunmamız söz konusu değildi. Bunu ortaya koymak için sanayiiimizin eski şeklini, imalatçılarımızın durumunu ve hükümetin sanayie yönelik politikasını incelemek gerekliydi. Yazara göre, durgunluk ve çöküş

⁷ Bu durum çağdaş araştırmacılar tarafından da tespit edilmiştir. Örneğin Quataert'e göre, Osmanlı imalatçıları, rekabete karşı koymak için standartları düşürme gereğini kavrayamamaktan ve modanın Batı stillerine göre hızla değiştiğini görememekten dolayı büyük zararlara maruz kalmışlardı (Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul, 1999, s.285).

on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında başlamıştı. Bu tarihlerde esnaf faaliyetleri usta-kalfa-çırak hiyerarşisi içerisinde küçük tesislerde yürütülüyor ve esasen bedeni bir çalışmaya hitap eden el melekesinden ibaret kalıyordu. Dolayısıyla eski ustalardan görülen ve aynen tekrar edilerek ezberlenen belirli usullerin dışına çıkılmadığından hiçbir ilerleme sağlanamıyor ve esnafımız *kara cahil* olarak kalıyordu. Böyle bir ortamda esnaf zümresinden yeni gelişmeleri takip etmek beklenemezdi. Burada asıl belirleyici olan esnafa yol göstermesi gereken ilim erbabının bu görevi yerine getirmemesiydi. Dolayısıyla sermaye yetersizliği aslında ikincil bir etkeni. İlim adamları esnafa yol göstermediği gibi, sermayeyi de sanayiın önemi konusunda bilinçlendirmemişti. Çünkü ülke zenginleri sermayesini daha kârlı biçimde nasıl kullanacağı hususunda bilgi sahibi olmadığından, ilim adamlarının zenginlere bunun yolunun sanayide olduğunu anlatması gerekiyordu. Vasıf'a göre kişisel girişim kabiliyetinden yoksun bulunan servet sahiplerine *mütefenninler, ellerinde numuneleriyle meydana çıkıp yeni makinelerin tefvikini fiilen göstermeye ve faydalarına ikna etmeye çalışsalar* bu yenileşmenin önemini anlayan zenginler de lazım gelen sermayeyi ortaya dökerlerdi (s.20-22). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere yazar, gelişmelerin izlenememesinin ana sorumluluğunu esnafı bilinçlendirmeyen ve zenginleri sanayiın önemi konusunda aydınlatmayan bilim camiasına yüklemektedir. *Mütehasıs eksikliği, yani fenni bilen kişilerin bulunmaması ve fennin öğrenilmeye çalışılmaması* gerilemeyi açıklayan hususlardır⁸.

ii) Yetişmiş İnsan Gücü Eksikliği ve Sanayi Mekteplerinin Konumu

Yazarın, sanayiimizin çöküşünü izah ederken üzerinde en fazla durduğu konular arasında yetişmiş insan gücü meselesi de bulunmaktadır. Daha yurt dışında öğrenciyken bu hususun ne derece önemli olduğunu anlamıştı ve *erbab-ı fen ve mütehasıs* yetiştirmek üzere yüksek düzeyde eğitim veren sanayi okullarının açılması gerektiğini düşünüyordu (s.8). Bununla birlikte okulların açılmasında belirli

⁸ H.Vasıf'ın o tarihlerde üzerinde önemle durduğu ve sanayiimizin gelişmemesinde en temel faktörlerden birisi olarak nitelediği eğitim ve yetişmiş insan gücü eksikliği bugünün gözlemcileri tarafından da dile getirilmektedir. Gerçekten de on dokuzuncu yüzyılda Avrupa ülkelerinde sanayileşme ile okur yazarlık düzeyi arasında büyük bir paralellik bulunmakta; her geçen gün kamuca desteklenen bedava eğitim anlayışı yaygınlaşmakta ve özel bilim ve mühendislik okulları açılmaktaydı (Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, İstanbul,1995, s.124). R.Cameron'a göre Avrupa ülkelerinin sanayi performansını anlamak için *beşeri sermaye* (yetişmiş insan gücü) stokunu dikkate almak gerekliydi. Çünkü beşeri sermaye iktisadi büyümeye tüketici ve üretici kararlarını etkileyerek, eğitimin verimliliğine ve yöneticilerin performanslarına katkı yaparak, iktisat politikalarındaki hataları önleyerek ve daha bir çok şekilde katkı yapmıştı. Batılı ülkeler sanayileşme hamlesine başlamadan önce yüksek seviyede bir okur yazar oranına ve her çeşit ve her seviyede okullara sahipti. Keza ABD'nin 1870'li yıllardan sonra ortaya koyduğu sinai gelişmede zengin tabii kaynaklarla birlikte beşeri sermaye etkili olmuştu (Rondo Cameron, *A New View of European Industrialization*, *Economic History Review*, no.1, February, 1985, s.20-23).

esaslara uyulmasını da bir zorunluluk olarak addetmekteydi. Çünkü ülkede halihazırda sanayi eğitimi için kurulmuş mektepler vardı ve bunlar gerçekte hiçbir ciddi katkı yapmıyorlardı. O halde gelişen sanayiın gereklerine cevap verecek tarzda bir okullaşmaya gidilmeliydi. Ülke sanayiini geliştirmeye yüksek gümrük vergileriyle değil modern üretim tekniklerinin süratle öğrenilip öğretilmesinden başlamak gerekiyordu. Bunu yapacak olan da okullardı. Gerçekten de Avrupa'nın *gözleri kamaştırın* gelişmiş sanayii hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayarak tesis edilen mektepler sayesinde vücuda gelebilmişti⁹. Oysa Türkiye'de önceki hükümetlerin bu hususu kendilerine vazife addetmemesi nedeniyle yeniliklerden bihaber kalınmıştı. Halbuki üretim metotlarını sürekli geliştiren Batı ülkeleri önemli miktarda ve giderek kalitesi iyileşen malları piyasaya sürerek rekabeti yavaş yavaş şiddetlendirmiş, bu cereyanın akıbetini fark edemeyen ve buna karşı ne gibi tedbirler alınması gerektiğini bilemeyen esnaf, *gözleri bağlı olarak inhitata doğru yuvarlanmaya* başlamıştı. Bu gelişmenin ortaya çıkmasında hükümetlerin önemli sorumluluğu bulunuyordu. Çünkü esnafa karşı *kayıtsız, yeniliklere ise ilgisiz kalan* hükümetler vazifesini yerine getirmemiş oluyordu. Bu noktada H.Vasıf, hiçbir memlekette hükümetlerin bizzat fabrika yapmadığını gerekçe göstererek yeniliklerin izlenmemesinin halkın bireysel girişimcilikten yoksun olmasına bağlanmasını doğru bulmuyordu. Ona göre hükümetin fabrika yapmasına gerek yoktu, aksine bu alandan geri durması isabetli olurdu. Fakat halkın kişisel girişim kabiliyetini geliştirmek için öncelikle *çalışma yollarının öğretilmesi* ve bu amaçla sanayi okullarının kurulması gerekiyordu. Bunların tesisi ise hükümetin esas görevlerindendi (s.23-24).

Bireylerin girişimciliğe dair lazım olan bilgileri kendi başlarına öğrenmeleri mümkün olmadığından sanayi okullarının açılmasını isteyen H.Vasıf, kurulu olan sanayi mekteplerine ise önemli eleştiriler yönelterek önce yapılan yanlışlıkları ardından da olması gerekenleri izaha çalışmıştır. Vasıf'a göre mevcut sanayi mekteplerinin gayesi ülke sanayiini yükseltmek değil -çünkü buradaki iptidai okullarla basit bir eser bile meydana getirmek mümkün değildi- fakir ve kimsesiz öğrencilere bir sanat öğretmekten geçimlerini temin edip onları sefaletten kurtarmaktı (s.7). Bu yönüyle sınıai yenilikleri uygulayacak mütehassısların yetiştirildiği okullardan çok birer yetimhane görevi yerine getirmektedirler. Bunlarla arzu edilen

⁹ Teknik eğitimin, tüm Avrupa ülkelerinin sanayileşme esnasında önemle üzerinde durdukları bir konu olduğunu vurgulamak gerekir. Sürekli gelişen sanayiın ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda eğitim kurumlarının vücuda getirilmesi söz konusu ülkelerin öncelikli hedefleri arasında yer almıştı. Örneğin, Almanya'da 1820'li yıllardan sonra kamuya ait bir dizi sınıai ve teknik okul açılarak sanayi sektörünün gereksinim duyduğu yetişmiş insan gücü karşılanmıştı. Zamanla bu okullara giriş koşulları zorlaştırıldı ve bazı okullar sanayi akademilerine dönüştürüldü. Tüm bu gelişmeler sınıai tekniklerin daha bilimsel hale gelmesini sağladı. Kurslar ve standartlar sürekli değiştirilerek gelişen sanayiın ihtiyaçlarına cevap verildi (Jürgen Kocka, Capitalism and Bureaucracy in German Industrialization before 1914, *Economic History Review*, Vol. XXXIV, August, 1981, s.462-63).

gelişme elde edilemeyeceğinden Batıdaki mühendis okulları seviyesinde *yüksek düzeyde bir sanayi-i dâr-ül-muallimin* tesis edilmeli ve burada yetiştirilecek uzmanlar vasıtasıyla bilimsel gelişmelerin imalatçılara gösterilmesi sağlanmalıydı. Buraların öğretim programları da Batıdaki emsalleri gibi olmalı, dolayısıyla bu okullara *doğru dürüst hesap kitaptan anlamayan bilgisiz* küçük çocuklar değil, o bilimi takip edebilecek seviyede yüksek öğretim düzeyine gelmiş öğrenciler alınmalıydı. Ayrıca taşrada da bölgenin özelliklerine ve ihtiyaçlarına göre daha çok *pratiğe* yönelik ikincil derecede sanayi okulları kurulmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus sanayide gittikçe artan uzmanlaşma nedeniyle pek farklı alanlara ayrılmış olan sanayi kollarının öğretimi için ayrı ayrı okullar açılması gereğidir. Çünkü tüm sanayie şamil olacak şekilde tek bir okul hiçbir zaman amaca uygun düşmeyecektir. Bununla beraber her sanayi kolu için ayrı okul açmaya da kaynak yetmeyeceğinden, en önce geliştirilmesi gerekenler dikkatle tespit edildikten sonra buralara yönelik okullar kurulmalıdır (s.25-26).

H.Vasıf, sanayideki geri kalmışlığı ülkenin eğitim anlayışı ve sistemiyle de ilişkilendirmiştir. Çünkü özellikle kimya gibi neredeyse tüm imalat kollarının yakın ilişkisinin bulunduğu sanayilere eğitim sistemi içinde önem verilmemekteydi. Hatta *Mekteb-i Sultanide* bile bu sanayiın öğretiminin ciddi bir yeri yoktu. Oysa senede bir kere gösterilecek alelade bir hükümet tecrübesi için her türlü alet tedarik edilmekteyken, hiçbir sultanide iptidai bir kimya laboratuvarı bile bulunmamaktadır. Kaldı ki bizdeki kimya eğitimi yanlış bir mecradaydı. Çünkü kimyanın esas amacı modern sanayiın esasını oluşturan cisimlerin bileşimini, özelliklerini, çeşitli ölçülerin cisim üzerindeki etkilerini bilmek ve nispi tahlillerle bilinmeyen bir cismin miktar ve türünü ortaya çıkarmaktı. Tüm bunları icra edebilmek için laboratuvarlarda öğrencilerin tatbikat yapmasına ihtiyaç vardı. Biz de ise bu eksikliğin yanında öğrencilere verilen yanlış bilgiler nedeniyle kimya gençler arasında *vahşi* bir bilim olarak algılanıyor ve tercih edilmiyordu. O halde yapılacak olan şey okullarda bu bilimin öğretimine daha fazla önem vermek ve küçük laboratuvarlarla uygulama yapma imkanını öğrencilere sağlamaktır. Bu sayede öğrencilere kimya ilminin önemi anlatılabilecekti. Ancak yapılması gerekenler bunlarla bitmiyordu. Çünkü kimya biliminin esasını oluşturan işlerin yapılabilmesi için müstakil kimya okullarının tesisi lazımdı. Bu okullarda yetişecek kimyagerler ülkenin gerçek bilim ve sanat kadrosunu oluşturacaklar ve dârülfünun mezunları gibi kamu sektöründe çalışmak zorunda kalmayacaklardır (s.30-33). İşte bu kadronun gayretleri sayesinde ülkede imalat faaliyetleri gelişmeye başlayacaktır.

Bu bilgileri aktardıktan sonra yazarın, belirli çevreler tarafından sürekli gündeme getirilen bireysel teşebbüs yokluğunun ülke sanayiın gelişmesini engellediği yolundaki görüşü hatalı bulduğunu belirtmek yerinde olur. Bilindiği gibi bazı çevreler eğitim çağındaki gençlerin sürekli dârülfünuna rağbet edip, sanayi ile ilgili branşlara ilgi göstermemesini *Türk halkının sürekli devlet işlerine (memurluğa) yatkınlığının, buna karşılık ticaret ve sanayie olan ilgisizliğinin ve kabiliyetsizliğinin*

delili olarak görmekteydiler. Vasıf bu değerlendirmeyi yanlış bulmaktadır. Çünkü *mekteb-i sultaniden çıktıktan sonra gelecek temini kaygısıyla tahsilini tamamlamaya talip olan gençler, memlekette tıbbiye ve ziraat dışında ümitlerini gerçekleştirecek başka meslekler bulamadığından genellikle darülfünuna gitmekte ve burada aldıkları nazari eğitimin fiiliyatta bir kıymeti olmaması nedeniyle de bir işe girişmemekte ve devlet işlerini tercih etmekteydiler* (s.34). O halde memleket gençlerine yaratıcı güçlerini ve enerjilerini kullanabilecekleri alternatif eğitim imkanları sağlanabilseydi nazari ilimler ve devlet memurluğu bu derece ilgi görmeyecek; gençler kendilerine daha çok kazandıracak piyasaya ve özel teşebbüse yönelik farklı alanlardaki eğitim imkanlarını araştıracaklardı.

iii) Sanayi İdaresinden Kaynaklanan Problemler

Yazarın kitabın değişik yerlerinde ortaya koyduğu görüşlerden, kendisinin sanai faaliyetlere doğrudan devlet müdahalesine karşı olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bununla birlikte O, her fırsatta dolaylı da olsa hükümetin çeşitli şekillerde sanayie destek vermesi gerektiğini belirtmekte¹⁰ ve bu kapsamda sanayie yön veren mevcut idarenin politikalarını değerlendirmektedir. Vasıf'a göre Osmanlının son dönemlerinde sanayii idare edenler işini bilmeyen, dünyada olup bitenlerden, ilim ve fende ki gelişmelerden bihaber, yeteneksiz insanlardı ve onların bu durumu sanayideki geri kalmışlığın önemli sebepleri arasında yer alıyordu. *Sanayi idaresi deruhte ettiği görevin kapsamı ve öneminden gafil bulunan ve bu kadar seneden beri memleket sanayiinin ilerlemesi yolunda hiçbir eser ortaya koyamayan bir birimdi*

¹⁰ Yazarın, sanayie doğrudan devlet müdahalesine karşı olması devletin bu alandaki başarısızlıklarına ve özel teşebbüsün gücüne inanmasına atfedilebilir. Ancak o günün koşullarında devletin bir takım sorumlulukları üstlenmeden sanayileşme hareketinin başarıya ulaşması zor gözüküyordu. Nitekim sanayileşmeye İngiltere'ye göre geç başlayan Kıta Avrupa'sı ülkelerinin teknolojik açığı kapatabilmek için daha geniş bir devlet müdahalesini benimsedikleri görülmektedir (Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul,1995, s.139). Bugünün araştırmacılarının önemli bir kısmı da Almanya ve Japonya başta olmak üzere bir çok ülkede devletin sanayileşmeyi doğrudan ya da dolaylı olarak desteklediği görüşündedir (Cameron, A New View of European Industrialization, **Economic History Review**, no.1, February, 1985, s.9. Sidney Pollard, Industrialization and the European Economy, **Economic History Review**, November, 1973, no.4, s.647. S.G.Checkland, Industrial Revolution, **A Dictionary of Economics**, 1987, s.814). Bununla birlikte son zamanlarda yapılan çalışmalarında on dokuzuncu yüzyıldaki sanai gelişmede devletin rolünün geleneksel yaklaşımlarda belirtildiği ölçüde önemli olmadığı vurgulanmaktadır. Örneğin Almaya ve Japonya'da sanayileşme (ekonomik büyüme) hareketinin başarısında hükümet politikalarının çok az etki ettiği, belirleyici unsurun *ticari bir kültürün tedrici olarak doğmasının* olduğu belirtilmiştir (Frank B. Tipton, Government Policy and Economic Development in Germany and Japan: A Skeptical Reevaluation, **Journal of Economic History**, Vol.XLI, No.1, 1981, s.139-150. Benzer bir görüş için bkz. W.R.Lee, Economic Development and the State in Nineteenth-Century Germany, **Economic History Review**, XLI, 3, 1988, s.346-367).

(s.24). Sanayi idaresinin yanlışlarını değişik örneklerle anlatan yazar, bu esnada izlenmesi gereken politikalar konusundaki görüşlerini de ortaya koymaktadır.

Vasıf'a göre hükümetin, dolayısıyla sanayi idaresinin en önemli eksiklerinden birisi bizzat sanayie müdahale etmemesi değil, sanayiın uyanmasını sağlayacak bireysel girişimin ortaya çıkmasında öğretici bir fonksiyon görmemesiydi. Gerçekten de hükümet, söz konusu idarenin asli vazifeleri arasında yer alması gereken ve ülkede kişisel girişimin uyanması için elzem olan sanayi okulları konusunda üzerine düşeni yerine getirmemişti. Nitekim İstanbul'da bulunan tek sanayi mektebi Mithat Paşanın kişisel gayretleriyle vücuda gelmiş olup, bunda sanayi idaresinin herhangi bir gayreti olmamıştı. Keza taşrada bazı vilayetlerde tesis edilmiş bulunan okullar, alelade bilgilerin okutulduğu yerler olduğundan, beklenen vazifeyi yerine getiremeyecek durumdaydı. Dolayısıyla Batıdaki teknik yenilikleri ülke sanayiine aktaracak ileri düzeyde mühendislik okullarına eşdeğer sanayi mektepleri kurulmalıydı. Ancak sanayi idaresi bu görevinin farkına varamadığından bu doğrultuda hiçbir gayreti olmamıştı (s.24).

Sanayi idaresinin bir diğer yanışı ülke sanayiinin gelişimi için kilit bir konumda olan dokumacılığa gereken önemin verilmemesiyle ilgiliydi. Çünkü söz konusu idare tekstil sanayiini basit ve ileri düzeyde teknoloji gerektirmeyen sıradan bir faaliyet olarak değerlendirmiş, diğer bir tabirle *küçük sanayi* grubuna ait görmüş, dolayısıyla bu sektörün sorunlarına ve gelişme çarelerine duyarız kalmıştı. Halbuki yazar, sanayi idaresinin bu tavrını büyük bir yanlış olarak değerlendirerek, onun hem teknik hem de ekonomik olarak taşıdığı önemi örnekleriyle anlatmaya çalışmıştır. Gerçekten de ilgisiz kalan bu sanayi kolunda net bir ithalatçı konumuna düşülmesi her yıl büyük paraların dışa akmasına yol açıyordu. Yazara göre sanayi idaresinin tekstile duyarız kalması, sanayiın makineleşmeyle eş anlamlı olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu yanlış düşünce aynı zamanda Avrupa'ya sanayi tahsili için giden ve gönderilen gençlerin genellikle makine ve elektrik mühendisliğine talip olmasına sebebiyet vermişti. Neticede dokuma sanayii hor ve hakir görüldüğünden ilgisiz kalmıştı. Halbuki bu mühendisler tekstile dair başka bir okul okumadıkça bu sanayi ile ilgili hiçbir başarı ortaya koyamazlardı (s.24, 28, 30). İşte sanayi idaresinin bu tavrı dokumacılığın yetişmiş insan gücünden mahrum kalmasına sebebiyet vermişti.

H.Vasıf, sanayi idaresinin başlangıçtan beri okullaşma hususundaki görevini yerine getirmemesini *hataların başı* olarak görmektedir. Ona göre kaynak yetersizliğini öne sürerek bu vazifenin yerine getirilmemesi geçerli bir mazeret olamazdı. *Çünkü millet, nice nice hususat-ı zaide ve taliye için masraflara katlanıyor da terakkisine ve tealisine ait böyle en mühim birkaç müessese-i irfan için fedakarlıktan mı çekinecekti?* Tabi ki bu sorunun cevabı hayırdı. O halde yapılması gereken şey onun gereğini ve önemini millete anlatmaktan ibaretti.

Yazarın sanayi idaresine yönelik eleştirileri bunlarla sınırlı değildi. Ona göre esas vazifelerini ihmal eden bu idare, kapatılma endişesiyle iş yapıyor görüntüsü verebilmek için *teşvik-i sanayi kanununu* çıkarmıştı¹¹. *Halbuki büyük reklamlarla ortaya atılan bu kanundan şimdiye kadar bir netice çıkmadığı gibi bu gibi nazari ve gayesiz kanunlarla sittin sene Türkiye’de sanayi inkişafına imkan bulunmuyordu. Üstelik güya sanayicilerin hukukunu korumak, daha doğrusu Avrupalılardan geri kalmadığımızı göstermek için taklitle yapılan ihtirâ (patent) kanunu da elimizi bağlayan bir kement niteliğindedir. Çünkü bu tip kanunlar ancak ileri memleketlerde doğru olabilirdi. Türkiye gibi sanayi önemsiz olduğu ülkelerde bu tip kanunlar daha çok yabancılara verilen imtiyaz niteliğindedir. Çünkü ilim ve teknolojiye bu derece geri bir seviyede bulunan ülkemizin, eski üretim metotlarıyla rekabet etmesi mümkün olmadığından Avrupa’yı takibe mecburiyeti vardı. İhtirâ kanunuyla yabancı üreticiler Türkiye içinde patent kullanma hakkına sahip olacaklarından artık bunları kendi sanayiimize aktarmak bir hayli zorlaşacaktı. H.Vasıf’a göre günün koşullarında sanayi geri durumda olduğu için bu düzenlemenin olumsuz etkileri çok fazla hissedilmiyordu. Ancak ülke sanayii ilerledikçe bunun yanlışlığı anlaşılacak, hatta kapitülasyonlardan daha ağır surette elimizi bağlayacaktı (s.35-37). Bu yüzden yazar, yabancı patentleri taklide mecbur olan Türkiye’nin söz konusu kanunu zamana göre tadili bahanesiyle şu karışıklık*

¹¹ 1913 yılında çıkarılan bu kanun ile belirli şartları yerine getiren sınıai kuruluşlara boş ve miri arazilerin parasız verilmesi, çeşitli vergi ve harç bağışıklıkları tanınması, ihtiyaç duyulan çeşitli araç ve gereçlerin ithalinden gümrük resmi alınmaması ve benzeri bazı kolaylıklar getirilmekteydi. Bundan önce çıkarılan teşvik tedbirlerinde de benzer kaideler yer almıştı. 1917 yılı itibarıyla kanundan tüm ülkede 117 sanayi kuruluşunun yararlandığı belirtilmekteydi. Kapitülasyonların cari olduğu bir ortamda çıkarılan bu kanunla ülkede Batılı ile rekabet edebilecek büyük sanayi tesislerinin kurulması hedeflenmişti. Kanunla teşvikler genelleştirilmiş ve yeni tedbirler getirilmişti. Bu açıdan Teşvik-i Sanayi Kanunu sanayi politikamızın oluşmasında önemli bir aşama olarak değerlendirilmiştir (A.Gündüz Gökçün, “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913”, Ankara Üniversitesi, **SBF Dergisi**, Cilt:30, Aralık, 1974, s.25-44).

arasında tamamen kaldırmasını tavsiye etmiştir.¹² Şu karışıklık arasında tamamen kaldırmasını tavsiye etmiştir.¹³

Sanayiinin Gelişmesi Çareleri

Hüseyin Vasıf'ın kitabında genişçe yer verdiği diğer bir konu, çöken sanayiinin yeniden nasıl geliştirileceği sorusuna cevap bulmaya yöneliktir. Sanayiinin ilerlemesini sağlayacak bazı önemli tedbirler zamanında alınmadığı için aslında gelişmenin yolları geri kalmışlığımızı belirleyen faktörlerde bulunmaktaydı. Yazarın bu açıdan sanayiinin ilerleme çarelerinden önce geri kalmışlık sebeplerini incelemesini yöntem açısından isabetli bir tavır olarak değerlendirmek mümkündür. Bu cihetten bakıldığında kitapta geri kalmışlığımızın belirleyici faktörleri olarak tespit edilen *Batıdaki bilimsel ve teknik gelişmelere ayak uydurulamaması, yetişmiş insan gücü eksikliği, (özellikle teknik) eğitime gereken önemin verilmemesi, sanayi idaresinin yanlışlıkları, sermaye sahiplerinin sanayie olan yanlış tavrı ve aydın ve bilim adamlarının ülkede sanayiinin öneminin kavranması konusunda üzerine düşeni yapmaması* gibi faktörler gelişmenin çarelerini de büyük ölçüde ortaya koyuyordu. Şu halde ülke sanayiinin yeniden canlanması için öncelikle Batıdaki gelişmeleri takip etmemizi sağlayacak tarzda ileri düzeyde eğitim veren sanayi okulları kurulmalı, zenginlere sanayiinin önemi anlatılarak finansman sorunu çözülmeli, sanayiinin gelişimine uygun bir hukuki altyapı oluşturulmalı ve bu çerçevede patent ve teşvik-i sanayi kanunları gibi zararlı düzenlemeler kaldırılmalıdır. Sanayiinin ilerlemesi için önce onun gerilemesine sebebiyet veren faktörleri izole etmek lazımdır.

i) Küçük Sanayiinin Geliştirilmesi çabaları: Ev Sanayii Projesi

Kitapta sanayiinin gelişme çareleri incelenirken ağırlıklı olarak daha önce nispeten kendi kendine yeterli olma özelliğine sahip bulunan küçük ve orta ölçekli esnaf faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Çünkü yazar, o günün koşullarında ülkenin

¹² Yazarın, paten kanununun zamanlamasını hatalı bulmasının anlaşılır yanı bulunmaktaydı. Çünkü son derece geri bir teknolojik yapıya sahip ülke sanayiini bu aşamada böyle bir engelle karşı karşıya getirmek yeniliklerin transferini hem yavaşlatıcı hem de maliyetleri artırıcı bir etki yapacaktı. Nitekim Avrupa ülkelerinin sınai gelişmelerini belirli bir seviyeye getirene kadar bu tip kanunları çıkarmadığı görülmektedir. Örneğin Hollanda'nın 1910 yılı itibariyle hiçbir patent kanunu bulunmuyordu. Şüphesiz ki, bu durum Hollandalı üreticilerin diğer ülkelerden daha ileri bazı üretim metodlarını almalarını kolaylaştırmıştı (Saul, *The Economic Development of Small Nations: the Experiences of North West Europe in the Nineteenth Century*, **Economics in the Long View** içinde, Vol.2, ed: C.P.Kindleberger, Guido di Tello, 1982, s.114). Bu noktada Avrupa ülkelerinin özellikle sanayileşmeye ilk olarak başlayan İtalya'dan makine bilgisi ve yeni buluşlar konusunda önemli ölçüde faydalandığını belirtmek gerekir (A. Kumar Bagchi, *Industrialization, A Dictionary of Economics*, s.798).

içerisinde bulunduğu vaziyetin bu tip sanayi öncelikli geliştirilmesini gerekli kıldığı kanısındaydı. Bu amaçla kitabında ev sanayi (sanayi-i beytiyye) ismini verdiği bir projeyi etrafıyla tanıtan Vasıf, bunun gerekçelerini, amaçların ve sağlayacağı katkıları anlatmıştı. Yazar, projenin büyük fabrikaların alternatifi olarak değerlendirilmemesini, onun ara bir çözüm olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmekteydi. Yazar özetle şunları söylüyordu: *büyük sanayi tesislerinin kurulması koşulları sağlanıncaya kadar desteklediğim sanayi-i beytiyye tasavvur ettiğimiz parlak geleceğin gayesi olamaz. Avrupa'da sanayiye geldiği aşamayı gördükten sonra ev sanayiine sapsanıp kalmak hatırdan geçmez. Fakat esas gaye olan modern fabrikalar ancak bu savaşlardan selamete çıkılıp, acil siyasi ve mali sorunların çözümünden sonra mümkün olabilecektir.* Ev sanayiini savunurken göz önünde tutulan şey, harpten dolayı zarara uğrayanlara iş bulmak ve çöküşe uğrayan esnaf ve zanaatkarlarımıza destek olmaktır. Kocaları savaşta ölüp dul kalan kadınlara, keza savaşta sakat veya göç etmek zorunda kalan insanlara geçimleri sağlayacak imkanlar oluşturmak ve ayrıca altı aylık kış döneminde boşa vakit geçiren Anadolu insanına ilave gelir temin etmek esas gaye olarak belirlenmiştir (s.6-7). Yazar, kitabında küçük sanayi önemi ve sanayileşmeden fabrikalaşmanın anlaşılması gerektiğini vurgulamış ve ayrıca ev sanayiinin Almanya gibi ülkelerde başarıyla uygulandığını belirtmiş, böylece projesinin haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Hüseyin Vasıf, ev sanayi önemi belirttikten sonra onun hangi koşullar altında başarılı olabileceğini anlatmıştır. Öncelikle bazı genel nitelikli işlerin yapılması gerektiğine değinen yazar, bu kapsamda ülkenin sahip bulunduğu hammadde kaynaklarının tespit edilmesinin önemine vurgu yapmıştır. Çünkü sanayi gelişmesi her şeyden önce bağlı olduğu hammaddelerin teminiyle ilgili bir husustur. Türkiye gibi *ziraat kıtası* olan ülkelerde de yüksek demir ocaklarından önce tarıma dayalı sanayilerin geliştirilmesi gerektiğini anlatan yazar, ayrıca ev sanayi uygulanabilmesi için taşrada sınıai eğitim meselesinin çözümünü ve ihtiyaç duyulan alet ve vasıtaların temini için gerekli olan sermayenin sağlanmasını şart görmektedir. Eğitim meselesinin taşrada kurulacak ve mensuplarına dokuma bilgilerini aktaracak şekilde düzenlenmiş sanayi okullarıyla çözülebileceğini öngören yazar, sermaye meselesinin de bir tür kredilendirme yoluyla halledilebileceğini söylemektedir. Buna göre esnaf, tezgah gibi sürekli ihtiyaç duyduğu üretim araçlarını taksitle alıp sonra kazandıkça ödeyecek, tarak makineleri, boya ve dink tekneleri gibi ayda bir kullanılacak vasıtalar ise ortaklaşa alınıp kullanılacaktır. Böylece büyük bir sermaye olmadan köylü altı ay boş kaldığı kış mevsiminde sınıai üretim yapabilecektir (s.55,60).

Yazar, ev sanayi projesinin başarısı için işbölümü ve uzmanlaşma koşullarının oluşturulması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü fabrika sisteminin en önemli avantajı sağladığı işbölümü sayesinde verimliliğin önemli ölçüde artırılabilmesiyle alakalıydı. Burada ise dükkanında tek başına çalışan esnafın bunu yapma şansı yoktu. O halde umumi bir teşkilat altında tüm esnaf faaliyetleri

birleştirilirse ve teşkilatı idare edecek merkezler her üreticiye yapacağı işi gösterirse sorun bir ölçüde aşılabirdi. Böylece fabrikalardan farklı olarak çalışanı köyünden koparan değil, makineyi eve ya da dükkana verip iş yaptırın ve sınırlı bir yevmiye yerine tüm emeğin değerini tamamen çalışana aktaran bir sistem getirilmiş olacaktır. Tüm bunların yerine getirilmesi halinde kalite ve hız yönünden fabrikalara yaklaşılabilceğini belirten yazar, sistemin tam anlamıyla işleyebilmesi için son olarak ürünün düzenli olarak pazarlanması gerektiğini belirtmektedir (s.65-66).

ii) Malın Pazarlanması Sorunu ve Kooperatifler

Esnaf faaliyetlerinin ev sanayii kapsamında geliştirilmesinin yollarını ortaya koyan Vasıf, *en mühim mesele olarak mamûlün sürümünü* görmektedir. Ona göre ülkede fabrikalar derecesinde mükemmel ve zarif dokuma yapan ustalar vardı. Ancak sadece sanatında mahir olmak başarı için yetmiyordu, çünkü yerel piyasayı aşamayan, az mal sattığı için fiyatı yüksek tutmak zorunda kalan esnaf, diğer fabrika ürünleriyle rekabet edememekte ve büyük piyasalara açılmamaktadır. Halbuki buna çare bulunarak *taşrada köşe bucaklarda çalışan esnafın doğrudan doğruya büyük piyasalar ile temas ve münasebeti bulunsa, mallarını büyük pazarlara çıkarmakta kolaylık gösterilse fabrika kurmadan da sanayimiz önemli ölçüde ilerleyecektir*. Bunun yanında basit aletleri kullanan esnafın ihtiyaç duyduğu makineleri tedarikte yardım sağlanırsa gelişmenin önü açılacaktır. İşte bu hedefe varmak için gerekli olan genel bir kooperatif teşkilatı kurulmasıdır. Böyle bir müessese, faaliyete geçirildikten sonra sadece ticaretle değil, üretimde de esnafa büyük kolaylıklar sağlayacaktır. Örneğin bu kuruluşun, imalatçının ihtiyaç duyduğu yeni makine ve benzeri araçların taksitle alımına, hammaddelerin toptan ucuz bir şekilde teminine imkan sağlamak, esnafın tek başına almaya gücünün bulunmadığı pahalı üretim araçlarını ortak kullanımı sağlayacak şekilde belli merkezlerde toplamak gibi işleri yerine getirmesi mümkündür. Ayrıca o, yeni üretim araçlarının kullanımını esnafa öğretme görevini de üstleneceğinden aynı zamanda bir okul fonksiyonu da yerine getirecektir (s.71-74).

H.Vasıf, böyle bir teşkilatın kurulması gereğini ülkenin içerisinde bulunduğu koşullarla ilişkilendirmiştir. Çünkü büyük fabrikaların kurulmasının iki temel taşı olan sermaye ve bilgi birikimi ülkede son derece yetersiz düzeydeydi. Dolayısıyla büyük sanayiî geliştirilmesi koşulları oluşuncaya kadar küçük sanayileri süratle ilerletmenin ve ülkeyi ekonomik olarak yabancı hegemonyasına girmekten kurtarmanın yollarını aramak gerekiyordu. Şüphesiz bunun en önemli yolu da tüm memleketin üretim gücünü tek bir merkezden koordine etmek ve belli amaçlara yönlendirmekten geçiyordu. İşte bu noktada genel bir kooperatif teşkilatının kurulması elzem hale gelmekteydi.

Yazara göre, milli ortakçılar birliğinin kurulmasıyla savaş sonrası ortaya çıkan temel problemlerin çözümü için de ciddi bir adım atılmış olacaktır. Buna göre kocaları şehit olup dul kalmış olan kadınların, istilaya uğrayan ve vatanlarını terk ile

hicret edenlerin ve harp meydanında bir uzvunu kaybedip sakat kalanların *maişet* sorunlarını çözme hususunda teşkilatın önemli katkıları olması bekleniyordu. Teşkilattan beklenen diğer faydalar ise özetle şunlardı: (s.80-95).

-Yabancı rekabeti altında çöken esnafın korunması

-Üretici ile tüketici arasında aracılık yaparak, komisyonculara giden kârları azaltıp malların fiyatlarının düşürülmesi

-Asker malûlleri, muhacirler ve dul kadınların iâşesinin sağlanması

-Hapiste atıl duran emeğin üretken hale getirilmesi

-Köylünün gelirlerinin artmasıyla birlikte köylerin durumunu iyileştirecek faaliyetlere hız verilmesi ve bu amaçla *numune* köylerin oluşturulması

-Özellikle sakat kalmış olanlara mesleki eğitim verecek okulların açılması, teknolojik olarak nispeten gelişmiş makinelerin taşrada kurulacak sanayi okullarına yerleştirilmek suretiyle köylünün istifadesine sunulması

-Tarımın teşvik edilmesi, köylünün tarımsal ürünleri ve hayvan yetiştiriciliği alanındaki yetersiz bilgisinin geliştirilmesi, konservecilik faaliyetlerinin yaygınlaştırılarak ürünlerin pazarlama imkanlarının artırılması

-Bilim ve teknolojiye gelişmeleri üreticilere aktarabilmek için Türkçe bilimsel kitap ve dergilerin çıkarılması

Birliğin tüm bu hizmetleri yerine getirebilmesi için sunulan imkanlardan yararlananların bir miktar komisyon vermesi gerekecekti. Toplanan fonların bir kısmı ise *ihtiyat akçesi* olarak ayrılarak gerektiğinde ihtiyaç duyanlar için kullanılacaktı.

Vasıf kitabını, kurulmasını tasavvur ettiği ortakçılar birliğinin yasasını anlatarak bitirmektedir. Otuz üç maddelik bu yasa taslağında birliğin amaçları, nasıl idare edileceği, şubelerin nasıl tesis edileceği, birlik meclisinin idaresi, yapılacak kongrelerin esasları, birliğe katılım şartları gibi konularda bilgiler bulunmaktadır (s.97-108).

Sanayileşmenin Niteliği ve Kapitalizm

Kitapta üzerinde durulan konulardan birisi de Batı'daki sanayileşmenin özellikle işçi sınıfı açısından getirdiği olumsuz gelişmelerdir. Çalışmasında kapitalist tarzda gerçekleşen sanayileşmeyi ve onun yol açtığı dengesiz gelir dağılımını ağır bir biçimde eleştiren yazar, sanayileşmede izlenecek ilkelerin neler

olması gerektiğini tartışmıştır. Türkiye'nin sanayi programını yürürlüğe koymadan önce bu konunun dikkatle irdelenmesi ve geliştirilecek sanayiye yabancıların eline bırakılmaması gerekir. Bu yönüyle yazar, yabancı sermayenin aleyhinde bir tutum takınmaktadır. Vasıf'a göre, yabancı sermaye getirdiğinden çok daha fazlasını götürmekte ve dolayısıyla fakirliğin daha da derinleşmesine sebebiyet vermektedir. Üstelik sermaye, üretime emeğe kıyasla daha az katkı yapmasına rağmen en büyük payı almaktadır (s.40-42). Halbuki bu durum önemli bir adaletsizlik kaynağıydı. Hatta adaletsizliğin büyük boyutlara varması ve işçi sınıfı için ağır koşullar getirmesi sosyalizm akımının doğmasına neden olmuştu¹³. İşte yazara göre Türkiye'de bir işçi sınıfının olmaması nedeniyle henüz bu tehdit söz konusu değildi, ancak hazırlanacak sanayileşme programlarında böyle bir gelişmeye yol açmamak için gerekli tedbirler alınmalı ve özellikle kazançların sermaye ile emek kesimleri arasında dengeli dağıtımı sağlanmalıdır (s.45-46).

Yazar, sanayileşmenin herkese zenginlik getirmesinin önemine işaret ettikten sonra, aksi yönde yani sadece belli bir kesimin büyümesine meydan verecek tarzda bir sanayileşmenin sorunları çözmeyeceğini belirtmektedir. Üstelik bu yeni zenginleşen kesimin Türk olması hiçbir farklılık getirmeyecekti. Vasıf bu konuda önemli bir uyarı yapmaktadır. Çünkü daha önce büyük ticari kârlardan hiçbir pay alamayan yerli unsurları güçlendirmek amacıyla tanınan ayrıcalıklardan sonra bu kez Türk tüccarlar aşırı kazançlar elde etmeye başlamışlardı. Neticede eskiden olduğu gibi *milletin cebine bir şey girmeden fırsatçı bir zümre ihtikara saparak milleti soymaya* devam etmişti. Değişen sadece aktörlerdi (s.47-48). İşte aynı gelişmenin sanayide yaşanmasından endişe eden yazar, sermayenin milliyetinin olmaması ve nerede fazla bulursa oraya kayması nedeniyle tedbir alınmasını istemiştir. Çözüm olarak da sermayenin nüfuzunu engelleyerek ona sadece üretimden hak ettiği payı vermenin gerektiğini anlatmıştır (s.50).

Vasıf'ın, sanayileşmede sermayenin önemini kesin bir dille vurgulamasına rağmen onun emek üzerinde hegemonya kurmasından endişe ettiği anlaşılmaktadır. Kitapta bunun gerekçesi iki nedene bağlanmıştır: emeğin zelil kalmasını engellemek ve Yahudi sarrafların memleketin iktisadi hürriyetini ellerine geçirmesine mani olmak. Burada sarraflardan kasıt, *büyük borsalarda dünyanın servetini ve büyük sanayi ve mali müesseselerinin iplerini ellerinde oynatan ve piyasalara hakim olan*

¹³ Yazar, kitabında sosyalist akıma *kapılmadığını* özellikle belirtmesine rağmen, kapitalist tarzda sanayileşmeye önemli eleştiriler getirmektedir. Özellikle emeğin ağır bir biçimde sömürüldüğünü anlatan yazar, bu yönüyle *gelişmiş* sayılan ülke insanların bir bütün olarak mutlu olmadıklarını, aksine acı ve ızdırıp içerisinde olduklarını anlatmaktadır. Ona göre *faaliyet-i sanayii temsilen yükselen bacalar zan olunduğu gibi hakiki birer heykel-i medeniyet değil, erbab-ı mesainin hürriyet-i iktisadiyyesini bağlamak üzere yere çakılmış büyük birer kazık; (fabrika) içerisinde kulakları sağırlatan mekik ve makinelerin gürlütüsü zaruret ve ızdırıp içerisinde inleyen amelenin figan-ı tazallümünü boğan bir medeniyet müzikasından ibaretti* (s.44).

bankerlerdir. Yazar, bu gerekçeden hareketle yabancı sermayeye karşı da engelleyici bir tutum takınılmasını istemiştir. Aksi halde bu Yahudi zenginler memleketi istila edip, sermayenin gücüyle tüm ülkenin servetinin getirisine sahip olacak ve bizim insanlarımız da onların fabrikalarında uşak gibi kullanılacaktır (s.57-58). Kısaca yazar, ülkeye bir menfaati olmadıktan sonra yabancı sermayeyle kurulmuş olan büyük sanayi tesislerinin herhangi bir faydasının olamayacağına inanmaktadır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yıllarında kaleme alınan ve Osmanlı Devleti'nin sanayideki geriliğinin sebeplerini irdeleyen bu çalışmadan sanayi tarihimizle ilgili şu tespitleri yapabiliriz: öncelikle geç bir tarihte de olsa Osmanlı aydınları içerisinde sanayileşmenin gereğinin ve öneminin anlaşılmış olduğunu belirtmek mümkündür. Ancak Batılı ülkelerin sanayide oldukça ilerledikleri bir aşamada gerçekleşen bu anlayış değişikliğine rağmen yeni hedefe yönelik çabalar istenilen neticeleri verememişti. Çünkü güçlü bir sanayie sahip olabilmek için gerekli olan temel koşullar açısından büyük bir yetersizlik durumu söz konusuydu. Bu manada yetişmiş insan gücü eksikliği ve özellikle teknik eğitime önem verilmemesi, sermayenin hem miktar olarak azlığı hem de sınıai faaliyetlere olan ilgisizliği, ülke sanayiine yön veren idari kadroların dönemin koşullarına uygun tedbirleri belirleyememesi gibi faktörler sanayiinin gelişmesinde ciddi handikaplar oluşturmuştu.

Dönemin koşulları açısından düşünüldüğünde kitabın yazarının sanayiinin geri kalışı ve tekrar canlanması konusunda önemli ve doğru tespitlerde bulunduğu söylememiz mümkündür. Gerçekten ev sanayii gibi bugünün koşullarında bir anlam ifade etmeyen projenin o günün şartlarında özellikle savaşın getirdiği önemli problemlerin çözümüne katkı yapabilmesi mümkündür. Kaldı ki yazar, bu aşamada kalınmasının doğru olmadığını, şartların oluşmasıyla birlikte süratle büyük sanayie geçilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Ayrıca yukarıda sanayiinin gelişmesini engelleyen faktörler olarak belirlenen hususların bugün bile ekonomik gelişmemizi sınırlamaya devam ettiklerini görmek, onlara yeterli önemin verilmemesini ortaya koymaktadır. O günden bu yana ekonomik gelişmenin en önemli faktörleri arasında yer alan yetişmiş insan gücü ve sermaye birikimi konusunun hâlâ tam anlamıyla çözüldüğünü söylemek mümkün değildir.

Hüseyin Vasıf, ülkenin sanayileşmesinin liberal ekonomik koşullarda gerçekleşmesi ve devletin daha çok dolaylı katkılarının olması gerektiğini belirtmesine rağmen, özellikle yabancı sermayeye karşı tutumunda bu çizgiden ayrılmaktadır. Yazarı bu görüşe sevk eden husus o günün koşullarında sermayenin emeğe yönelik aşırı baskısı olmalıdır. Ayrıca üretimden elde edilen kazancın dengesiz dağılımı da sermayeye karşı aleyhte bir tavır ortaya çıkarmıştır. Hemen belirtmelidir ki, yazar sermayenin kendisine karşı değildir, tam aksine onu sanayileşmenin ön şartı olarak görmektedir. Karşı çıkılan husus sermayenin aşırı

tahakkümü ve hem aynı ülke içerisinde hem de ülkeler arasında sömürge ilişkileri ortaya çıkarmasıdır.

Kitapta ortaya konan görüşlerden çıkarılabilecek diğer bir sonuç yazarın *yerli bir burjuva* sınıfı yaratma adına girişilen teşebbüslere karşı olduğudur. Çünkü böyle bir *besleme* müteşebbis zümrenin ülkenin sınai gelişme yükünü taşıması mümkün değildi. Onun için yazar korumacılığın arkasına sığınılmasına karşı çıkmakta ve bir çok ayrıcalık tanınmış yerli bir zengin sınıfın sadece *halkı soyanların kimliklerinin değişmesi anlamına geleceğini* önemle vurgulamaktadır. Bugün ülkenin müteşebbis sınıfının içerisinde bulunduğu koşullar, kazanç kaynakları, iç, dış ve devletle olan münasebetleri dikkate alındığında yazarın belirtmek istediği hususun önemini anlamak mümkündür.